

**Лексичні словосполучення в системі номінативної деривації
(на матеріалі наукової, публіцистичної й епістолярної спадщини
Лесі Українки)**

В статті аналізується специфіка функціонування у творах Лесі Українки важливого елемента номінативної системи української мови – лексичних словосполучень.

Ключові слова: номінативна система, деривація, лексичні словосполучення, термінологічні словосполучення.

L. Pavlenko. Lexical word-combinations in the nominative derivation system (on the material of the scientific, publicistic and epistolary heritage of Lesia Ukrainka)

In the article the author analysed a specific character of the use by Lesia Ukrainka of the Ukrainian language nominative system elements – lexical word-combinations.

Key words: nominative system, derivation, lexical word-combinations, terminological word-combinations.

В колі номінативних одиниць сучасної української літературної мови помітне місце посідають лексичні, або термінологічні, словосполучення. Загалом визнаючи існування такого специфічного мовного феномена, як лексичні словосполучення, що займають проміжну позицію між вільними синтаксичними одиницями і фразеологічними словосполученнями, лінгвісти не були аж надто щедрими на увагу до них. І хоча в багатьох наукових працях ці мовні структури використовуються як ілюстративний матеріал, докладний опис їхньої лінгвістичної (структурної, семантичної,

номінативної) природи практично відсутній. Фрагментарний опис, радше, як констатацію явища, знаходимо в окремих працях із синтаксису чи лексикології, точніше з фразеології. Так, у відомій монографії Г.М.Удовиченка „Словосполучення в українській мові” констатується наявність групи словосполучень, які автор називає сталими, синтаксично обмеженими чи спеціалізованими і подає опис їхньої загальної семантики як складних назв певних екстралінгвальних об’єктів [6;92]. У праці М.М.Прокоповича, присвяченій словосполученням сучасної російської мови, попри досить глибокий аналіз цих синтаксичних одиниць, принагідно констатується лише наявність граматико-синонімічних еквівалентів лексичних словосполучень без їх бодай часткового опису [4; 72]. Д.М.Шмельов у посібнику „Современный русский язык: Лексика” поряд з прикладами складених найменувань, а може, і в контексті цих назв подає парадигматично зв’язані словосполучення типу *двоюрідний брат*, які саме в такій формі і навіть позбавлені семантичної нечленованості займають певну нішу відповідної лексичної „матриці”: *мати – батько – дочка – син – брат – сестра; дядько – тітка – племінник – племінниця – двоюрідний брат – двоюрідна сестра* [8; 311 - 312]. В „Русской грамматике -80” читаємо: „В умовах мовної і позамовної ситуації словосполучення може функціонувати і поза повідомленням як самостійна й завершена одиниця найменування (номінативна) в назвах, підписах. Це зближує словосполучення зі словом” [5;6].

Певні теоретичні коментарі, які стосуються вказаних словосполучень, чи не найбільшою мірою репрезентовані в монографії В.П.Даниленко „Русская терминология” [1;105 – 106]. Авторка цієї праці розглядає утворення лексичних словосполучень (ЛС) як один із способів деривації спеціальної лексики, тобто продовжує існуючу в сучасній лінгвістиці традицію інтерпретації ЛС як термінологічних одиниць, що, власне, і відбилосся в їхній дефініції – „термінологічні словосполучення”. Нам все ж видається об’єктивнішою в стосунку до них назва „лексичні

словосполучення”, яку й використовуємо в нашому дослідженні. Аргументом на користь такого твердження можуть послужити численні фіксації двочленних чи й тричленних номенів у пам’ятках староукраїнської мови, де вони виступають у ширшій, ніж тільки як одиниці терміносистеми, функції. Наведемо деякі приклади: *брату чадо, конь дикий, сушеное вино, права рука, зимній восток, рябина ночь, гривна подольська, гривна руская, генеральний писар, наказний гетьман* [див.: 2]. Звичайно, вживання ЛС в українській мовній традиції мало свої особливості. Зокрема, ЛС не були характерними для розмовного стилю, не мали вони активного функціонального простору і в художній мовній стихії. Вони представлені передусім у пам’ятках, що відбивають риси книжної мови. Найчастіше це, справді, науковий чи науково-популярний стиль, але чимало їх використовувалось у діловому стилі, в епістолярії, у термінології конфесійної сфери.

Статус цих мовних одиниць не завжди з об’єктивних причин можна чітко окреслити, оскільки критерії їх ідентифікації на тлі інших чи то лексичних, чи то синтаксичних структур не є виразними, нерідко вони нестабільні і подекуди ЛС лінгвісти визначають у контексті мовного матеріалу на інтуїтивному рівні. Нам видається, що в стосунку механізмів творення цих одиниць слід послуговуватися не так дефініціями словотворення (як це робить, приміром, В.П.Даниленко, називаючи термінологічні словосполучення продуктом синтаксичного словотворення), а розглядати їх у контексті номінативної деривації. Вочевидь, існуюча невідповідність між сутністю ЛС і їхнім інтерпретуванням як одного з типів словотвірної, а не номінативної системи спричинила існуючу в лінгвістичній науці лакуну в з’ясуванні типологічної специфіки ЛС. Саме для номінативної деривації важливими є „питання номінативної техніки і способи формування одиниць різного рівневого статусу, а також неоднакових за способом представлення дійсності в знаках мови” [3;345].

Творчість Лесі Українки як матеріал для наукового аналізу лексичних словосполучень вибрана не випадково. Леся Українка геніально, з особливо тонким мовним чуттям провидиці, як і Шевченко, зуміла в складний час доформування літературних норм української мови дібрати з усього національномовного обширу те, що для нашої мови було найтипівішим і найперспективнішим. І не в підрадянський час сформувалася сучасна українська літературна мова, як писав один із відомих українських мовознавців, – її основи закладалися набагато раніше. Твори Лесі Українки з мовного боку ми сприймаємо як абсолютно сучасні нам. „Творчість Лесі Українки, Івана Франка, Михайла Коцюбинського піднесла літературну мову на вищий рівень, збагатила її словниковий склад, розширивши його науковою, виробничою, суспільно-політичною та іншою лексикою, удосконалила засоби образного виразу” [7;524]. Стосовно вживання ЛС у творчості Лесі Українки ми робимо акцент не на власне мовотворчих параметрах діяльності письменниці, а на використанні нею функціональних можливостей української мови на сучасному їй етапі, номінативних потенцій наукового, епістолярного та публіцистичного стилів.

За семантичними характеристиками ЛС кваліфікуємо як номінативні одиниці, що є :

а) назвами часових понять, зокрема визначних, святкових дат, наприклад: *Коли сей лист застане папу ще в Києві, то передай йому моє поздоровлення з **Новим роком** (XI, 9)¹; Мама, як приїхала сюди, то їй все здавалось, що тепер **вербна неділя** (XI, 10); римські інтелігенти І в. по **Різдві Христовім** зовсім спустили з уваги майбутнє панування „секти” християнства (УІІ, 193 – 194); Той ідеал... здавався хистким і туманним філософам „**віку просвіти**” (УІІ, 187); Я збиралась писати тобі на **страшому тижні** (XI, 44); ...потім їздили до його у Холм на **Чесного Хреста** (X, 19).*

¹ Ілюстративний матеріал подається за виданням: Леся Українка. Зібрання творів у дванадцяти томах. – К.: Наук. думка, 1978.

б) термінами на означення понять із різних галузей науки, культури, суспільного життя, виробництва і под.: *робітники біля нашої літератури красної ще є* (УІІ, 11); *найяскравіші белетристичні сторінки ілюструють, власне, найглибші його ідеї, наприклад, про знищення товарного виробництва* (УІІ, 169); *теорія еволюції міцно запанувала в науці* (УІІ, 174); *будують всю прийдешню долю нашого світу на рішенні мароккського інциденту, східного питання* (УІІ, 189); *часом оренда була спадкова, тоді за неї платилась дань (часом натурою) або відбувалась військова служба* (УІІ, 201); *Польське право волю скасувало* (УІІ, 202); *Що таке політичний устрій* (УІІ, 214);

в) офіційними й неофіційними назвами географічних об'єктів, політичних угруповань, держав і под.: *Україна і не мала нічого спільного з московською державою* (УІІ, 13); *так здобуті права... пішли б на користь усьому величезному та розмаїтому складові російської держави* (УІІ, 22); *...було це в Лондоні, столиці англійського королівства* (УІІ, 204); *... вона багато чим нагадує Британські острови* (УІІ, 168); *В горах, на Сімферопольському тракті, пошта два дні стояла в снігу* (ХІ, 14); *В утопії пророчій зібрано було все, що могло переконати тодішнього громадянина в бажаності Давидового царства* (УІІ, 160); *„Нова Атлантида” лишилась нескінченою* (УІІІ, 170);

г) назвами установ, організацій, об'єднань: *Життя у вищих школах в Англії в ті часи було подібне до монастирського* (УІІ, 205);

г) найменуваннями, народів, націй, етнічних груп: *Хутко й в російській державі ставатимуть до гурту так, як уже стають галицькі русини* (УІІІ, 130);

д) складеними назвами відомих історичних персонажів, подій, матеріальних об'єктів, до складу яких входять постійні апелятивні компоненти: *Він писав різні роз'яснення на Святе Письмо* (УІІ, 206); *Тільки блаженний Августин поширив цю ідею, надав їй величності абсолюту*

(УІІІ, 167); *Ми немов ті стародавні пророки та праведники Сікстинської капели* (УІІІ, 191); *після Люблінської унії* (УІІІ, 202);

е) номінаціями хвороб і хворобливих станів: *На якомусь пароході... умерло двоє людей від морської хвороби* (ХІ, 14);

є) усталеними цитатами з біблійних, літературних, фольклорних, міфологічних та інших текстів із різною семантикою: *І всі головні атрибути стародавньої утопії живуть до цієї пори в нашій мові: „дерево життя”, „дерево пізнання добра і зла”, „цілюща й живуца вода”* (УІІ, 156); *опис такий здебільшого служив рамкою картині минулого життя легендарних „перших людей”* (УІІІ, 156); *Одіссеї розмовляє з тіннями померлих товаришів на порозі підземного світу „царства тіней”* (УІІІ, 164); *„дух часу” наложив свою печать не тільки на героїв Сувестра* (УІІІ, 175); *зробити центральною фігурою людину нашої доби, пересажену чисто механічно „за сто літ назад”* (УІІІ, 176); *постать стоїка-революціонера... – це найживіша фігура з усіх „нових людей” Чернишевського* (УІІІ, 178); *Типічним твором такого розбору є утопічний роман Бульвера-Літтона „Прийдешня раса”* (УІІІ, 181); *це ж і є „незмінний фонд людськості”* (УІІІ, 196); *...то се ще не велика мація перекласти* (Х, 39); *А знаєте, Шура скінчила курс (вона була „остатня мозіканка”* (Х, 46).

ж) назвами посад, звань (часом іронічними), пошанними клішованими звертаннями: *Староста черкаський і канівський Шашкевич просив у великого князя литовського осібної організації для козаків* (УІІІ, 201); *подавання фактів...без огляду на різних „їх благородій”* (УІІІ, 10); *...над ним править не чужий король, а теж італіянець і всі старші чиновники”* (УІІІ, 217); *Відповідаю тобі яко управлений делегат чесної республіки* (Х, 61).

Деякі з назв цього типу можуть вживатися як своєрідні неофіційні терміни з елементами емоційної оцінки: *„Народ” при всіх своїх хибах ...єсть все-таки єдина часопись на українській мові, де можлива одкрита розмова... без всякої „тонкої політики”* (УІІІ, 10).

Структурно в межах аналізованих мовних одиниць можна виділити такі найбільш уживані продуктивні моделі:

- 1) іменник + іменник: *теорія еволюції*;
- 2) прикметник + іменник: *Геркулесові стовпи*;
- 3) іменник + іменник + іменник: *дерево пізнання добра і зла*;

ЛС характеризуються різним ступенем членованості. Деякі з них є абсолютно нерозкладними і дещо нагадують фразеологізми якраз за ознакою семантичної і структурної неподільності (в окремих випадках межа між лексичними і фразеологічними словосполученнями дуже хистка): *Різдво Христове, олімпійський спокій, тьма єгипетська, полон вавилонський.*, інші зберігають ознаку формальної членованості компонентів: *літературна критика, політичний темперамент, декоративне мистецтво.*

Спостереження за структурою й семантичними особливостями лексичних словосполучень дозволяє виділити основні їх типологічні ознаки: відтворюваність, послідовно однакове значення, постійний лексичний склад, сталий порядок слів, цілісне значення, традиції високої частотності вживання.

Таким чином, спосіб номінації різносемантичних понять словосполученнями належить, з одного боку, до традиційних для української мови і в той же час до таких, які зберігають свою продуктивність і в новій українській літературній мові, що підтверджує аналіз наукового стилю, епістолярію та публіцистики Лесі Українки.

ЛІТЕРАТУРА

- 1.Даниленко В.П.Русская терминология (Опыт лингвистического описания). – М.: Наука, 1977.
- 2.Історія української мови: Лексика і фразеологія. – К.: Наук. думка, 1983.
- 3.Лингвистический энциклопедический словарь. – М.: Сов. энциклопедия, 1990.

4. Прокопович Н.Н. Словосочетание в современном русском литературном языке. – М.: Просвещение, 1966.
5. Русская грамматика-80. – М.: Наука, 1982. – Т. II.
6. Удовиченко Г.М. Словосполучення в сучасній українській літературній мові. – К.: Наук. думка, 1968.
7. Українська мова: Енциклопедія. – К.: „Укр. енцикл”, 2000.
8. Шмелев Д.Н. Современный русский язык: Лексика.- М.: Просвещение, 1977.